

uit de versterkte behoefte bij de clientèle aan waardiger interieurtaferelen. Natuurlijk laten de schilderijen niet alle elementen zien die uit de gegevens bekend zijn, al was het alleen maar omdat de vele personages die op de koningsbrieven voorkomen niet allemaal konden worden afgebeeld. Anderzijds ontbreekt bijvoorbeeld het op de voorstellingen aanwezige kaarsjespringen weer in de documenten. Door deze vruchtbare aanpak kunnen we nu met de auteur concluderen, dat de afbeeldingen lijken op de werkelijke viering, maar dat zij ondanks deze gelijkenis geen 'groepsfoto' zijn door het zeer gearrangeerde karakter van het geheel inclusief zijn vermanende betekenissen. De schilderijen van het Driekoningenfeest zijn dus historische, visuele documenten, die een subjectief beeld van het gebeurde geven.

E. O. G. Haitsma Mulier

R. van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1997; Nijmegen: SUN, 1997, 335 blz., f39,50, ISBN 90 6168 492 7).

De auteur van *Het Oost-Indisch avontuur* is voor lezers van *NRC Handelsblad* een bekende Nederlander. De historicus Van Gelder is redacteur van deze krant. Hij promoveerde in oktober 1997 op een welverzorgde studie over een thema dat past in de reeks van detailstudies die in het afgelopen decennium over de VOC zijn verschenen en waarvan er ongetwijfeld meer zullen uitkomen. Na het overzichtswerk van F. S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC* (eerste druk 1982) en de driedelige RGP-bronnenuitgave *Dutch-Asiatic shipping* is de tijd rijp geworden voor studies over deelaspecten van het compagniesbedrijf, zoals de aanwezigheid van de VOC in Jemen (door C. G. Brouwer), de malaria in het achttiende-eeuwse Batavia (door P. H. van der Brug) of de bouw en uitrusting van retoursschepen (door J. G. Gawronski).

Van Gelder werd gefascineerd door het verhaal achter de circa een miljoen keren dat een Europeaan aanmonsterde voor de lange reis naar Azië. Onder hen waren heel veel Duitsers, van wie een aantal na terugkeer zijn belevenissen in druk deed verschijnen. In 1930-1932 liet S. P. l'Honoré Naber ze in dertien delen nogmaals afdrukken. Van Gelder ging op zoek naar meer reisverslagen, in Nederlandse archieven en bibliotheken en vooral natuurlijk in Duitsland, maar ook in Zwitserland, Polen en Denemarken. Hij vond van in totaal 47 Duitsers hun autobiografisch reisverslag, deels in druk, deels in manuscript, stammend uit de jaren 1603-1792. De meeste betreffen het tijdvak 1660-1740. Het gaat om de verslagen van mannen van 20 tot 30 jaar oud, bijna allen van lutherse huize, alfabeten en deels van goede komaf. Enkelen maakten de reis meer dan een keer. Van Gelder weerlegt met deze vondsten het hardnekkige verhaal dat naast de Nederlanders verder het uitvaagsel uit Midden-Europa de schepen van de VOC bevolkte. Nuancering op dit punt is dus voortaan vereist.

De auteur beoogt de hoop en verwachting zichtbaar te maken waarmee zijn 47 Duitsers naar de Republiek en verder naar Azië reisden. Hij heeft zo een soort collectieve biografie geschreven. Het is een goed en zorgvuldig geschreven biografie geworden, vaak boeiend. Het gaat om persoonlijke ervaringen, de subjectieve beleving van het Oost-Indische avontuur. Daardoor is geen dubblure ontstaan van P. Kirschs boek *Die Reise nach Batavia. Deutsche Abenteurer in Ostindien 1607 bis 1695* (Hamburg, 1995), want hierin wordt op basis van deels dezelfde reisverslagen een schets van het VOC-bedrijf geboden. Van Gelder laat juist zien hoe zijn Duitsers dit bedrijf hebben ervaren en wat zij thuis met die ervaring hebben gedaan.

De redenen waarom die 47 Duitsers op pad gingen waren natuurlijk uiteenlopend. Oorlog thuis en de angst voor gedwongen militaire dienst dreven sommigen op de vlucht, anderen

gingen door nieuwsgierigheid en hoop op avontuur en op fortuin naar de Oost. Een deel was na een vakopleiding op 'Wanderschaft' en kwam daarbij in de Republiek terecht. Hoewel Van Gelder aangeeft dat hun aanmonsteringen niet alleen bij de kamer Amsterdam plaatsvonden, is zijn betoog hierover toch geheel op de gang van zaken in Amsterdam gericht, zelfs het kaartje met de gebruikelijke routes vanuit Duitsland. Wellicht dat de grote lutherse gemeenschap in Amsterdam die stad een enigszins vertrouwde bestemming deed zijn. De auteur volgt de Duitsers dan op hun scheepsreis naar Azië, schetst hun werk en verblijf aldaar en geeft daarna hun ervaringen op de terugreis, in de Republiek en bij hun terugkomst in Duitsland weer. Het boek sluit af met het ontstaan van het reisverslag. Dikwijls hadden het schrijven en uitgeven een functie bij de reïntegratie in de vroegere samenleving. Aan het begin van zijn boek geeft Van Gelder een overzicht van de VOC en haar personeel, met name van de Duitsers en van het verschijnsel reisverslag. Op deze wijze is dit boek dus een studie die zowel sociale als literatuurgeschiedenis is.

Bij de 47 mannen — voor het merendeel als soldaten aangemonsterd, vaak zonder enige militaire kennis — valt op dat veruit de meesten geen grote carrière hebben gemaakt. Zelf merken zij daarover op dat zij voor flinke promoties de juiste connecties en netwerken nodig zouden hebben gehad, ook al in het midden van de zeventiende eeuw, en verder een grotere dosis geld en geluk. Zij voelden als handicap dat Duitsers een slechte reputatie genoten en dat hun taal voor vele functies een barrière was; de Compagnie benoemde bij voorkeur Nederlanders. Ook hun lutheranisme was een handicap, voor de beleving waarvan zij vaak heel weinig vrijheid genoten. Van Gelder heeft overigens in de reisverslagen geen ongeloofwaardige verhalen aangetroffen. In dit verband merkt hij op dat de administratie van de Compagnie soms andere, lagere aantallen opvarenden vermelden dan de reisverslagen doen. De extra betekenis van dit boek is dat voor het eerst vooral de wereld van de soldaten centraal staat en niet die van de zeevarenden, zoals meestal is gebeurd. Men moet echter niet uit het oog verliezen dat *Het Oost-Indisch avontuur* over een specifieke groep gaat, namelijk van ontwikkelde Duitsers in VOC-dienst, een groep die overigens in aantal groter was dan meestal werd aangenomen.

In dit mooie boek is het jammer dat de uitgever de noten op zo'n lelijke wijze in de kantlijnen heeft geplaatst, waardoor op vele pagina's de bladspiegel ongelijkvormig is.

J. R. Bruijn

C. Trompetter, *Agriculture, proto-industry and mennonite entrepreneurship. A history of the textile industries in Twente 1600-1815* (Dissertatie University of Kansas (bewerkt), NEHA-series HI XXVI; Amsterdam: NEHA, 1997, 264 biz., f55,-, ISBN 90 71617 91 2).

Recently, the debate over proto-industrialization has been renewed and much revitalized by a number of new publications dealing with various regions in the world, including the Netherlands. Trompetter's book is part of that renewal as one of its themes is the extent to which the economic and demographic developments in Twente fell within the scope of the proto-industrialization theory. Two other major issues he addresses are the relationship between religion and entrepreneurship (specifically the role of the mennonites in the Twente textile industry), and B. H. Slicher van Bath's interpretation in *Een samenleving onder spanning* of the history of Twente in the eighteenth century.

Despite its subtitle, the book deals primarily with the period of the eighteenth century. After an interesting evaluation of the regional approach to economic history, the subsequent two chapters take the reader quickly through the institutional and political history of Twente until